

Duitse veldpostbrieven uit ‘Holland’

Hypothesen en bronnen over de ervaringen van Wehrmachtsoldaten

Krijn Thijs

TVGESCH 127 (3): 415–437

DOI: 10.1557/TVGESCH2014.3.THIJ

Abstract

This article explores the inner world of the German army of occupation in the Netherlands. To this end it discusses the strengths and weaknesses of German *Feldpost* letters as historical sources. *Feldpost* letters have important advantages over retrospective accounts such as veteran interviews. In some cases they reveal otherwise hardly accessible spheres of experience: they record instant processes of sensemaking, early emotions, and shifting frames of normalcy. This study deals with a limited sample of letters, and elaborates questions of identity construction, time/place orientation, and the nature of encounters between Germans and Dutch. Confronted with a supposedly fellow Germanic world, German soldiers recorded feelings of curiosity as well as superiority. However, their writings also reflect much wider European mental maps, in which ‘Dutch’ events always remained foreign and peripheral, even when soldiers served in the Netherlands for a long time.

Keywords: World War II, the Netherlands, Wehrmacht soldiers, experience, fieldpost

De Wehrmachtsoldaat in Nederland kan zich de laatste jaren in een groeiende belangstelling verheugen.¹ Bij alle aandacht voor het ritme van de alledaagsheid wor-

den ook steeds vaker ‘gewone’ Duitse soldaten aan het woord gelaten, bijvoorbeeld in documentaires als de bekroonde *Andere Tijden*-aflevering ‘Duitse soldaten filmen Holland’ (2004) of de NPS-serie *De Oorlog* (2009). Met glimmende oogjes vertellen veteranen over de leuke steden, de reiservaring, de mooie meisjes en het goede eten in ‘Holland’. Hun perspectief contrasteert vaak sterk met het traditionele beeld van de bezettingstijd, en die omkering is momenteel populair. Het lijkt

¹ Dit artikel is een bewerking van mijn “Die müssen ein bisschen aufgemöbelt werden, die Holländer.” Deutsche Feldpostbriefe aus den besetzten Niederlanden - eine Annäherung’, in: Krijn Thijs en Rüdiger Haude ed., *Grenzfälle. Transfer und Konflikt zwischen Deutschland, Belgien und den Niederlanden im 20. Jahrhundert* (Heidelberg 2013) 85-107. Daar zijn de originele Duitse passages te vinden van de brieven die ik hieronder in vertaling weergeef.

erop dat het angstvisioen van de stampende laarzen stukje bij beetje wordt verdrongen door de voorstelling van ietwat naïeve, a-politieke amateursoldaten, halve pubers of suffe familievaarders, verdwaald op een soort uit de hand gelopen bedrijfsuitje.

Op zichzelf is de groeiende aandacht voor de Duitse ervaringswereld een welkome differentiëring van het standaardbeeld van de *Wehrmacht* als een anoniem, gelijkgeschakeld front van helmen en uniformen. Het leger dat een vernietigingsoorlog in Oost-Europa zou voeren bestond inderdaad uit mannen van vlees en bloed, met een biografie, familie, verwachtingen, hoop en angst. Maar vanuit academisch oogpunt kent veel van deze aandacht een groot nadeel: ze is in Nederland vrijwel uitsluitend gebaseerd op herinneringen en interviews die vaak meer dan vijftig jaar na dato zijn opgetekend, meestal door journalisten of mediaresearchers. Hoe goed zij hun vak ook verstaan, historici kunnen met dit materiaal niet zonder meer uit de voeten.

Wie onderzoek doet naar de dagelijkse verhoudingen in het bezette Nederland kan eigenlijk niet om de Wehrmachtsoldaten heen. De militairen belichaamden de macht van een vreemde overheerser, zowel bij repressie en controles alsook bij alledaagse interactie op straat of zelfs in huis. Zulke directe ontmoetingen, hoe asymmetrisch ook, gaven beide partijen de gelegenheid de nieuwe machtsverhoudingen door hun gedrag te vormen, te legitimeren en te reproduceren, maar ook te modificeren of uit te dagen. Voor het karakter van bezettingssituaties zijn de ervaringen van de soldaten dus van groot belang. Daartoe behoren bijvoorbeeld de kennis, de emoties en de verwachtingen

waarmee zij ter plaatse optraden. In welke categorieën registreerden Duitse soldaten de Nederlandse werkelijkheid? Hoe reageerden zij op mensen en gebeurtenissen? Welke verschillen of conflicten bestonden onderling? Welke gevolgen had hun Nederlandse tijd voor hun eigen zelfbeeld? En hoe kleurde het hun waarneming van de oorlog waar zij – vrijwillig of dienstplichtig – een actieve rol in speelden?

Voor dit type vragen liggen de bronnen niet voor het oprapen. Ervaringsgeschiedenis wordt meestal met behulp van 'egodocumenten' geschreven, of *Selbstzeugnisse*, de term waaraan het Duitse onderzoek de voorkeur geeft: dagboeken, brieven, foto's. Ook memoires en latere interviews kunnen waardevol zijn, maar over het algemeen compliceert het achterafperspectief de situatie behoorlijk. Primaire ervaringen zijn veel later en met kennis van de afloop van de geschiedenis nauwelijks accuraat te reconstrueren. Zo staan veel interviews met Wehrmachtveteranen onder de invloed van een zekere mate van zelfrechtvaardiging en van de nobele wens om door het vertellen van deze verhalen aan verzoening bij te dragen. Er is tussen het eigen 'ik' van pakweg 1944 en 2004 een grote kloof ontstaan. De academische oral history heeft in een lang groeiproces methoden ontwikkeld om met deze problematiek om te gaan, maar die reflectie is aan het bredere publiek niet altijd besteed. In de genoemde *Anderde Tijden*-uitzending zie je Duitse veteranen schaapachtig lachend door hun eigen veldpostbrieven bladeren, gevoed door suggestieve vragen van de interviewer. Het is mooie televisie en als pionierswerk waardevol. Maar voor geschiedwetenschappelijk onderzoek naar de ervaringen van het bezettingsleger zijn die brie-

ven essentieel; in feite meer nog dan het verhaal dat de veteraan zestig jaar later aan een Nederlandse cameraploeg vertelt (alhoewel je natuurlijk het liefst over beide bronnen beschikt). Er is eigentijds materiaal van Duitse soldaten in overvloed, ook over Nederland, ook al is de overleving daarvan zeer chaotisch en fragmentarisch.

Academisch onderzoek naar de Wehrmacht in Nederland is opvallend schaars. Een overzichtswerk is nooit geschreven en de recente internationale hausse aan studies over de oorlogsvoering en geweldspraktijken van Hitlers leger is grotendeels aan Nederland voorbijgegaan.² Niemand weet hoeveel soldaten hier precies op welk moment gelegerd waren. De situatie geldt als een onoverzichtelijke 'duiventil' van af- en aanreizende eenheden.³ Veel van de beschikbare literatuur richt zich op de Nederlandse zijde van de Duits-Nederlandse oorlogsontmoetingen, zoals het werk van Monika Diederichs over moffenmeiden en kinderen van Duitse militairen.⁴ Verder zijn er vele verslagen van

zoektochten naar concrete eenheden en soldaten, meestal gemotiveerd uit familiegeschiedenissen of lokaalhistorische belangstelling.⁵ Dit soort ondernemingen vergt bijzonder veel energie, heeft meestal een ambivalente opbrengst en er hangt vaak een zweem van apologie omheen.⁶ In feite is de wereld van de Wehrmacht de Nederlandse herinneringsgemeenschap altijd vreemd gebleven, wat ook opspeelt bij recente publieke discussies over herdenkingen. Meestal wordt in deze context gewerkt met documentatie die de toets van de academische kritiek niet doorstaat.⁷

De laatste jaren begint het onderzoek naar de binnengeschiedenis van de bezettingmacht evenwel aan te trekken, met bijdragen van Jennifer Foray over de mythe van de 'saubere Wehrmacht' in Nederland, en vooral met het promotieonderzoek van Laura Fahnenbruck over

2 Felix Römer, *Kameraden. Die Wehrmacht von innen* (München 2012); Sönke Neitzel en Harald Welzer, *Soldaten. Protokolle von Kämpfen, Töten und Sterben* (Frankfurt 2011); Dieter Pohl, *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941-1944* (München 2008); Peter Lieb, *Konventioneller Krieg oder NS-Weltanschauungskrieg? Kriegsführung und Partisanenkämpfung in Frankreich 1943/1944* (München 2007).

3 Het standaardwerk is in feite nog steeds Christ Klep, 'Wachten op de bevrijding. Nederland tot *Market Garden*', in: idem en Ben Schoenmaker ed., *De Bevrijding van Nederland 1944-1945. Oorlog op de flank* (Den Haag 1995).

4 Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten'. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* (Amsterdam 2006); idem, *Kinderen van Duitse militairen in Nederland 1941-1946. Een verborgen leven* (Amsterdam 2012).

5 Zeer geslaagd is K.P. Timmer, *Aftocht en Bevrijding. Het notitieboekje van Hauptmann Otto Specht* (Assen 2011); verder bijvoorbeeld Cathrinus Schaafsma en Werner Cordes, *Zoeken naar 'Elder' Duitse soldaten. Een speurtocht vanuit de partnergemeenten Eelde en Wardenburg 2006-2011* (Eelde 2012); 'Schreibe so oft wie möglich'. *Post uit Harkstede* (documentaire, Regie Liefke Knol, Groningen 2011).

6 Zie bijvoorbeeld Alex Dekker, *Mijn opa was een Duitser. Een Hollands-Duits familiegeheim* (z.p. 2011), waarin het perspectief van de Wehrmacht op weg naar Moskou wordt gereproduceerd. Vergelijk Harald Welzer e.a. ed., 'Opa war kein Nazi'. *Nationalsozialismus und Holocaust im deutschen Familiengedächtnis* (Frankfurt 2002).

7 Het betreft dan literatuur zonder bronverwijzingen, deels met geanonimiseerde interviews: Aad Jongbloed, *Standort Holland. Duitse soldaten over hun oorlogstijd in Nederland* (Zutphen 1995); Gerard Groeneveld, *Heinz in Holland. Duitse amateurfoto's van de bezettingstijd* (Nijmegen 2007).

de seksualiteitspolitiek van de bezettingsmacht.⁸ Beide onderzoeksters benaderen militaire geschiedenis als sociaal-culturele geschiedenis en dragen daarmee bij aan een herordening van het veld, die internationaal al in de vroege jaren negentig is ingezet.⁹ Waar Foray gebruik maakt van de *Lage- und Stimmungsberichten* van de Wehrmacht, neemt Fahnenbruck het dagelijks leven in het vizier. Zij onderstreept het belang van 'sexual encounters' in de praktijk van de bezetting en wijst op het 'eigenwijze' handelen van zowel soldaten als Nederlanders op dit gebied.¹⁰ De verbeelding van de bezetting als een romantische verovering was in het optreden van de Wehrmacht alomtegenwoordig. Maar Foray en Fahnenbruck baseren zich grotendeels op institutionele bronnen zoals propagandateksten en politierapporten. De ervaringsgeschiedenis van de Duitse bezettingstroepen in Nederland moet het vooralsnog zonder systematisch onderzoek naar egodocumenten stellen.

Met dit artikel wil ik een stap in die richting zetten, door veldpostbrieven van 'anonieme' soldaten als historische bron af te tasten. Centraal staat daarbij de vraag

naar de ervaringen van Duitse militairen in Nederland. Ervaringen definieer ik hier als geïnterpreteerde belevenissen, het gaat om het wisselspel tussen voorkennis en verwachtingen enerzijds en het duiden en beoordelen van nieuwe gebeurtenissen anderzijds, inclusief een eventueel aanpassen van verwachtingspatronen.¹¹ Dit is voor de Nederlandse bezetting van belang omdat de Duitse soldaten klaarblijkelijk vanuit een ander cultureel systeem opereerden dan het Nederlandse, en de bezettingssituatie dus beschreven kan worden als een (zeer asymmetrische) ontmoeting of confrontatie tussen beide.¹² In het vervolg gaat het erom hoe militairen van het bezettingsleger hun Nederlandse omgeving waarnamen, welke *contact zones* in hun brieven naar huis beschreven werden (en welke niet) en hoe zij de oorlog en hun eigen positie daarin van betekenis voorzagen.¹³

8 Jennifer Foray, 'The "Clean Wehrmacht" in the German-occupied Netherlands 1940-5', *Journal of Contemporary History* 45 (2010) 768-787; Laura Fahnenbruck, 'Ideale Partnerin oder Bedrohung des "deutschen Blutes"? Europäisierung, Partikularisierung und "die niederländische Frau" in der Wehrmachtpropaganda', in: Thijs en Haude ed., *Grenzfälle*, 69-84.

9 Thomas Kühne en Benjamin Ziemann, 'Militärgeschichte in der Erweiterung. Konjunktoren, Interpretationen, Konzepte', in: idem ed., *Was ist Militärgeschichte?* (Paderborn 2000) 9-46.

10 Laura Fahnenbruck, 'Dagelijks leven en seksualiteit in bezettingstijd. Onderzoek naar de culturele implicaties van *sexual encounters* tussen Duitse bezetters en Nederlandse vrouwen 1940-45', *Historica* 35-1 (2012) 3-8.

11 Ute Daniel, 'Erfahren und verfahren. Überlegungen zu einer künftigen Erfahrungsgeschichte', in: Jens Flemming e.a. ed., *Lesarten der Geschichte. Ländliche Ordnungen und Geschlechtergeschichte* (Kassel 2004) 9-30.

12 Zie voor dergelijke interacties in andere sectoren vanuit Nederlands perspectief: Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006); Barbara Henkes, *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam 2005); Bart van der Boom, *'We leven nog.' De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2005). Vanuit Duits perspectief: Geraldien von Freitag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam 2008).

13 Thilo Stenzel, *Das Russlandbild des 'kleinen Mannes'. Gesellschaftliche Prägung und Fremdwahrnehmung in Feldpostbriefen aus dem Ostfeldzug (1941-1944/45)* (München 1998). Zie ook Hedda Kalshoven-Brester, *'Ik denk zoveel aan jullie'. Een briefwisseling tussen Nederland en Duitsland 1920-1949* (Amsterdam 1990); deze bronneditie betreft overigens niet de Duitse bezettingsmacht in Nederland.

Ik behandel deze vragen aan de hand van een beperkt sample van drie briefschrijvers. Om het type bron te introduceren heb ik gekozen voor twee voorbeelden die in de vorm van bronnenpublicaties goed toegankelijk zijn, de derde berust op archiefstudie. Na enkele methodische overwegingen stel ik het sample kort voor, om er vervolgens enkele facetten uit te lichten. Ondanks de beperkte scope hoop ik tenslotte tot kwalitatieve uitspraken en hypothesen voor verder onderzoek te komen.

Veldpostbrieven als historische bron

Een aantal opmerkingen vooraf over *Feldpost* als historische bron. Veldpost is het briefverkeer tussen soldaten en thuis. Om allerlei redenen zijn veldpostbrieven lastige teksten. Aan de ene kant ligt hun charme voor de hand: ze worden dicht op de gebeurtenissen geschreven en vrijwel door iedereen, van manschappen tot officieren. Veldpostbrieven vormen een communicatielijn tussen samenleving en front die onder de officiële propagandakanalen doorloopt. Ze bewerken bij latere lezers daarom vaak een soort echtheidshock. Dit heeft er – aan de andere kant – nogal eens toe geleid dat er overdreven verwachtingen aan veldpost verbonden werden: alsof je er zonder verder analytisch instrumentarium de werkelijkheid van de oorlog zo uit op zou kunnen rapen. Niets is natuurlijk minder waar, net als bij andere egodocumenten gaat het om deels

zwaar gefilterde en gereguleerde teksten. Sinds de jaren negentig heeft een omvangrijke *Feldpostbriefforschung* naast de kracht vooral ook de grenzen van deze bron uitgewerkt.¹⁴

Allereerst: veldpostbrieven zijn in grote hoeveelheden beschikbaar; er zijn er beide wereldoorlogen miljarden verstuurd. Ze liggen in archieven, nalatenschappen, op zolders en bij verzamelaars, en zijn los of in stapeltjes gemakkelijk aan te schaffen op beurzen en (internet)veilingen. Maar helaas zijn geïsoleerde exemplaren voor academisch onderzoek bijna waardeveloos. Om veldpostbrieven vruchtbaar te kunnen ‘lezen’ moet je er een reeks van hebben, en zoveel mogelijk kennis van de auteurs en de context. Daarin wijken ze in feite nauwelijks van andere bronnen af – vergelijk het met een losse dagboekbladzijde. Om deze reden hebben historici een voorliefde ontwikkeld voor series (meerdere, liefst alle oorlogsbrieven van één auteur), voor complete erfenissen (inclusief antwoordbrieven van correspondentiepartners, en bijvoorbeeld fotoalbums) en voor collecties van veldpostbrieven uit beperkte tijd-plaats-eenheden (‘Veldpostbrieven uit Stalingrad’¹⁵). Hoewel het natuurlijk steeds om individuele stemmen gaat, ontsluiten veldpostbrieven toch grotere communicatiegemeenschappen: hun denkpatronen, hun kennisvoorraad en hun waarden en normen. De his-

o Klaus Latzel, *Deutsche Soldaten - nationalsozialistischer Krieg. Kriegserlebnis - Kriegserfahrung 1939-1945* (Paderborn 1999); Veit Didczuneit e.a. ed., *Schreiben im Krieg - Schreiben vom Krieg. Feldpost im Zeitalter der Weltkriege* (Essen 2011).

15 Jens Ebert ed., *Feldpostbriefe aus Stalingrad. November 1942-Januar 1943* (Göttingen 2003); Krijn Thijs, ‘Een verloren postzak achter het front. Stemmen van de laatste Duitse verdedigingstroepen in maart 1945’, in: Museum Kasteel Wijchen ed., *Van Tienakker tot de Oversteek. De bevrijding van het land van Maas en Waal 1944-1945* (Wijchen 2014) 43-52.

toricus Klaus Latzel heeft ze 'talige objectiveringen van sociale kennisbestanden' genoemd, die dus per definitie boven het individuele geval uitstijgen.¹⁶

Ten tweede werden veldpostbrieven (net als andere historische bronnen) niet geschreven om antwoord te geven op vragen van latere historici. Wie wil weten hoe oorlogservaringen door soldaten verwerkt worden, hoe extreem geweld 'normaal' wordt, of hoe bezettingssoldaten zich in overwonnen gebieden opstelden, moet veldpostbrieven regelmatig tegen de haren instrijken. De brieven dienden eerst en vooral de communicatie zelf: het in stand houden van meestal familiale verbandingen gedurende lange periodes van gescheiden leven in gevaarlijke tijden. Daarom is vaak het briefcontact zelf het belangrijkste thema in de correspondentie (is die brief of dat pakketje aangekomen?; dank voor de post; we hebben zo lang niets van je gehoord, et cetera.). Ook als ze vanuit de bloederigste loopgraven komen, worden de brieven meestal in de taal van het thuisfront geschreven: auteurs vinden maar moeilijk woorden voor hun ervaringen van geweld en verwoesting, vaak willen soldaten ook geen zorgen wekken. Overigens waren de condities voor een uitvoerige verslaglegging in een rustige omgeving zoals Nederland gunstiger dan aan het front. Maar zelfs in het rustige Noord-Holland concludeerde de censuur van de 376ste infanteriedivisie over de uitgaande veldpost van juni 1943: 'Persoonlijke dingen spelen de hoofdrol, berichten over belevenissen of de verhou-

dingen hier [in Nederland] komen slechts in geringe omvang voor, beoordelingen van de algemene gang van zaken ontbreken.'¹⁷ Voor de hier behandelde vragen naar indrukken van en ervaringen in het bezette Nederland zijn dus eerder de atypische briefschrijvers interessant, de wakere verslaggevers, de sensibele waarnemers, die gedurende een langere periode regelmatig naar huis schreven en goed konden formuleren. Want veel veldpostbrieven zijn ook nog eens erg vluchtig en in erg slecht Duits geschreven. Daarover wonden zich ook de censoren op.¹⁸

Daarmee ligt meteen de derde restrictie van deze bron op tafel: de censuur. Bij elke eenheid namen zogenaamde *Feldpostprüfstellen* steekproeven, zowel om op de hoogte te blijven van het moreel van de troepen alsook om de inhoud te controleren op overtredingen.¹⁹ Hoewel maar een fractie van de post werd geopend – in het aangehaalde voorbeeld dagelijks zo'n twintig van circa 12.000 uitgaande brieven, dus 0,2 % – had de censuur toch een grote invloed. Hoe groot precies is uiteraard niet na te gaan, net zo min als het effect van de zelfcensuur door schrijvende soldaten. Militair-strategische zaken zoals plaatsnamen of troepenbewegingen mochten in veldpostbrieven niet worden genoemd – een regel die door veel Duitse soldaten in Nederland overigens achteloos werd overtreden.

16 Klaus Latzel, 'Vom Kriegserlebnis zur Kriegserfahrung. Theoretische und methodische Überlegungen zur erfahrungsgeschichtlichen Untersuchung von Feldpostbriefen', *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 56 (1997) 1-30.

17 NIOD Washington Papers 130564-565, 376. Inf. Division, Abt 1c, Feldpostprüfbericht Nr. 1, 1.7.1943.

18 Ibidem: 'Verrassend is de enorme hoeveelheid spelfouten en moeizame uitdrukkingen, bij officieren is het veel beter, net als bij personeel van *Schreibstuben*.'

19 Hierover: Ortwin Buchbinder en Reinhold Sterz, *Das andere Gesicht des Krieges. Deutsche Feldpostbriefe 1939-1945* (München 1982); Latzel, *Deutsche Soldaten*, 25-30.

Maar aan het ontbreken van (kritisch) commentaar of politieke uiteenzettingen kunnen dus geen directe conclusies worden verbonden. Militairen wisten wat ze mochten vermelden en wat niet.

Ten vierde hebben veldpostbrieven ook zonder censuur hun eigen blinde vlekken. Over zeer persoonlijke zaken zoals angst en twijfel – niet bepaald irrelevant in de *killing zones* van de oorlog – waren mannen aan het front tegenover vrouwen in de Heimat meestal niet erg spraakzaam. Alleen hier al ligt een belangrijke basis voor de typische kameraadschap die Thomas Kühne zo inzichtelijk bestudeerd heeft.²⁰ Verder blijft in de veldpostbrieven, die meestal tussen echtgenoten heen en weer gaan, één thema nagenoeg volledig buiten beeld dat voor de Duitse ervaringen in het bezette Nederland evenwel van groot belang was: het contact met plaatselijke vrouwen. Voor onderzoek naar seksuele en liefdesrelaties zijn veldpostbrieven geen zeer voor de hand liggende bron, alhoewel zeker niet nutteloos. Ik diep dit thema hier verder niet uit, ook omdat er over dit aspect van het Duitse soldatenleven in Nederland al goed onderzoek bestaat.²¹

Heinrich Böll (1917-1985)

Als eerste wil ik de Keulse soldaat Heinrich Böll opvoeren, hoewel (of juist omdat) hij geen regel vanuit het bezette Nederland heeft geschreven. De latere schrijver en Nobelprijswinnaar werd in 1939

nog volkomen onbekend opgeroepen voor de Wehrmacht en in 1940 in Frankrijk gestationeerd. Zijn veldpostbrieven, enkele jaren geleden gepubliceerd, zijn bijzonder lezenswaardig.²² Daardoor is Böll voor een breed publiek min of meer de kroongetuige van de *Westfeldzug* geworden. Zijn uitstraling is zelfs zo groot dat hij soms ook als getuige voor plekken wordt opgevoerd, waar hij in de oorlog nauwelijks is geweest, zoals in Nederland. Zo introduceren Hans Blom en Ad van Liempt Böll in het boek *De Oorlog* vaag als een Duitse soldaat ‘die enige tijd in Nederland was’, om vervolgens enkele mooie briefpassages voor te dragen.²³ Deze worden in de bijbehorende televisieserie onder beelden van het bezette Nederland gemonteerd en grof rond november 1940 gedateerd – niemand merkt dat Böll de beide brieven in werkelijkheid schreef op 3 september 1939 in een kazerne in Osnabrück en een jaar later in een lazaret in Frankrijk.²⁴ Een fout als deze tekent de onzekere omgang met Duitse soldatenbronnen in Nederland.

Zeker, de 22-jarige soldaat Heinrich Böll was ‘enige tijd in Nederland’, namelijk een halve dag, op doorreis in de trein. De anonieme *Schütze* stak op 4 augustus 1940 het rijkscommissariaat over met een troepentransport van Rheine naar Kortrijk. Zijn eenheid was op weg naar Frankrijk, waar ze voor de beoogde invasie van Engeland zou worden toegevoegd aan de

²⁰ Thomas Kühne, *Kameradschaft. Die Soldaten des nationalsozialistischen Krieges und das 20. Jahrhundert* (Göttingen 2006).

²¹ Zie het bovengenoemde werk van Fahnenbruck en Diederichs.

²² Heinrich Böll, *Briefe aus dem Krieg 1939-1945* (Keulen 2001).

²³ Ad van Liempt, *De Oorlog*, m.m.v. Hans Blom (Amsterdam 2009) 171.

²⁴ NPS-serie *De Oorlog* (2009), deel 4, minuut 10.30 (brief uit Frankrijk van 4 september 1940) en minuut 11.30 (brief uit Osnabrück van 3 september 1939). Ook in het begeleidende boek van Van Liempt ontbreken de data.

Heinrich Böll, 1941
(*Heinrich Böll Fotoarchiv*)

26ste infanteriedivisie.²⁵ In elk geval is Böll hierbij met zijn kameraden door het gebombardeerde Rotterdam gereden. Deze trip leidde tot een zeer interessant, maar ook zeer gelaagd relaas aan zijn familie in Keulen. Omdat zijn naam in deze context zo vaak wordt genoemd, is het de moeite waard eens precies te kijken wat Böll over Nederland schreef, aan het eind van deze vierde augustus in Vlaanderen:

Beste mensen,
Dwars door Duitsland, dwars door Nederland, nu door België en straks Frankrijk in. We hebben er nu zestig uur op zitten. Wie weet hoe lang nog. Gisteren zijn we door de ongelooflijk behaaglijke Hollandse zaterdagmiddag gereden; stelletjes waren in prachtige parken aan het stoeien, overal zaten ze in

de serres en staarden ons schaaapachtig aan; velen maakten zwembewegingen en dan een gebaar dat zinken moest betekenen, waarbij ze spottend grijnsden. Wij waren allemaal enorm verbitterd toen we dat fantastische leven met onze eigen ogen zagen.

En tegen de avond reden we door Rotterdam; het is echt afgrijselijk verwoest; je reinste waanzin. Helaas moet ik snel schrijven, zodat ik de post nog kan afgeven; hier in België naderen we nu Kortrijk. Ons einddoel is waarschijnlijk Abbeville.

Op een perron heb ik al een halfpound koffie op de kop weten te tikken voor maar vijftig pfennig; hopelijk vind ik een gelegenheid om het op te sturen; vandaag hebben we ter ere van de zondag per persoon al een hele fles sterkedrank leeggezopen: een fles cognac (fantastisch, twee mark); vandaar dat de afschuw over de aanblik van Rotterdam even is verdwenen; de oorlog is het geïncarneerde afgrijzen...

Het is jammer, maar de post moet weg; we hebben prachtige dingen gezien, Nederland is geweldig mooi en schoon, maar tergend gezapig en rustig; ik heb echt geschuimbekt van woede; en vandaag heb ik al mijn verdriet over onze verprutste jeugd weggespoeld. Het is echt te veel om die Hollandse dikkoppen van hun heerlijke leventje te zien genieten, en wij moeten vertrekken, door, steeds maar weer verder...

Ik zoek nu nog een gelegenheid om voor vader aan een paar behoorlijke sigaren te komen, want in Frankrijk is er niets meer, geen sigaretten, geen sigaren en geen koffie; daarom probeer ik hier nog meer te krijgen.

²⁵ Böll, *Briefe*, 1195.

Over Rotterdam en Nederland schrijf ik nog een keer als ik nuchter ben. Voor het moment iedereen de hartelijke groeten en ook de groeten aan alle anderen; ik kan verder niemand schrijven. Jullie zoon en broer Heinrich²⁶

Reizen, drinken, inslaan – met brieven zoals deze heeft Götz Aly in zijn invloedrijke *Hitlers Volksstaat* (2005) de grote beschikbaarheid geïllustreerd van koffie, alcohol en andere luxe artikelen voor soldaten van de Wehrmacht.²⁷ Minstens zo interessant voor de vraag naar ervaringen en interpretaties van Nederland lijken me twee andere zaken. Ik wil voorlopig de diepe indruk vasthouden die de puinhopen van Rotterdam op Böll maken en ook de door hem ervaren afstand tussen het eigen lot en de zorgeloze ‘behaaglijkheid’ van Nederland. Uit de soldatentrein slaat de gevoelde provocatie van deze ‘tergend gezapige’ Nederlandse wereld ons tegemoet. Zelfs aan het eind van de volgende dag windt de jonge Keulenaar zich er nog over op, reeds in Frankrijk, maar nog steeds onderweg:

We zijn wat slaperig geworden van de goede rode wijn (vijftien pfennig per liter!!!). De rit door Holland zal ik zo gauw niet vergeten; zelden ben ik zo woedend geweest; zo schoon, behaaglijk en gezond, en dan dat heerlijke zaterdagmiddagleventje; het was echt tijd dat we die schaamteloze gezelligheid eens onderbraken, en daarbij nog de brutali-

26 Böll aan zijn ouders, broers en zussen, 4 augustus 1940 (Vlaanderen), cit. n. Heinrich Böll, *Brieven uit de oorlog 1939-1945*, Goverdien Hauth-Grubben vert. (Amsterdam en Antwerpen 2007) 41-42.

27 Götz Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus* (Frankfurt 2005) 114 e.v.

teit ons, die machteloos voorbereiden, door spottende gebaren een koele en natte dood toe te wensen.²⁸

Hans Simon (1920-1944)

Hans Simon uit Rostock werd met het 27ste infanterieregiment begin september 1940 vanuit Frankrijk naar Nederland overgeplaatst, dus een maand na Bölls doorreis en in omgekeerde richting. De twintigjarige Mecklenburger, ongehuwd en kinderloos, had ook de Poolse veldtocht van de Wehrmacht in 1939 al meegemaakt, en kwam nu in Schoonhoven aan de Lek terecht. Nederland was dus zijn derde Europese regio binnen een jaar. Groot vond hij het contrast met Polen en Frankrijk, landen waarover hij in *völkische* termen neerbuigend naar huis had geschreven.²⁹ Nu vertelde hij:

Vandaag ben ik op mijn post. In de vrije tijd zitten er kinderen om mij heen. Ik beleef veel plezier aan die blonde schone kinderen. Bij het presenteren staan ze me steeds in de weg. Moet ze vaak eerst weggagen. [...] Mijn kleine vriendjes zitten om me heen en houden me gezelschap.³⁰

28 Böll aan zijn ouders, broers en zussen, 5 augustus 1940 (Frankrijk), cit. n. Böll, *Brieven*, 43-44.

29 De nalatenschap in het Museum für Post und Kommunikation in Berlijn (MPKB) omvat fotoalbums en enkele honderden brieven van januari 1939 tot april 1944 (nr. 3.2002.1288). Enkele brieven zijn online toegankelijk: www.museumsstiftung.de/feldpost (geraadpleegd op 8-12-2013).

30 Simon aan zijn moeder, 6 september 1940, in: MPKB, 3.2002.1288 (ook voor alle volgende citaten). Cursieve woorden zijn onvertaald gelaten en staan zo in het origineel.

Hans Simon (datum onbekend)
(*Museumsstiftung Post und Telekommunikation*)

Zo scheen Simon het niet slecht getroffen te hebben met 'Holland, waar je nog chocola hebt'. 'Hier is het wel uit te houden. Misschien worden we zelfs privé ingekwartierd.'³¹ Na een kleine twee weken, op 15 september 1940, schreef hij aan zijn 'lieve moedertje' in Rostock:

Vandaag was ik een avond met Hollanders samen. Zo heel rooskleurig als het op het eerste ogenblik scheen, zijn ze toch niet Duitsvriendelijk. In tegendeel, de boeren op het platteland, die geen ontberingen kennen, zijn voor Engeland, die moeten een beetje opgeschud worden, die Hollanders. Ze kennen slechts een goed leventje, komen prima rond en zijn vaak gierig! (met uitzonderingen), zeer streng in de zeden!!! Een meisje, dat zich met Duitse soldaten afgeeft, wordt scheef aangekeken. Men wijst haar met

³¹ Simon aan zijn ouders, 10 september 1940.

de vinger na. Dansen zien ze hier, zoals ik al schreef, niet graag. Zondags is alles gesloten. Met de kerk nemen ze het te precies. De huizen zijn voorbeeldig schoon en netjes. De mensen dragen allemaal klompen. Betreden ze het huis, laten ze hun schoenen buiten en lopen binnen op kousen. Ze drinken veel koffie en thee, sigaar in brand. Houden erg van familielevens, zijn huiselijk, zoals de Mecklenburgers zeggen. De meisjes zijn erg terughoudend en hebben veel trots. De mensen geloven helaas niet, dat wij de oorlog winnen. Dat we naar Engeland willen oversteken kunnen ze niet bevatten. Volgens hen hebben de Hollanders de oorlog zo snel verloren omdat er verraad werd gepleegd. De huizen zijn bont geverfd, de karren zelfs beschilderd en versierd!! 21/2 miljoen fietsen heb je hier. Alles rijdt op een 'Viez'. Het land is zo plat als een plank. Elke 10 meter een gracht (kanaal). Boter, *Kaas* (*Käse*) en fruit heb je hier in overvloed. Opgeschud worden moet dat volk. Een keer nood en ontberingen lijden, zodat het innerlijk aansterkt. Het stikt in zijn rijkdom en wellevens.³²

En nog een ander fragment, weer tien dagen later, nadat Simon een week ingekwartierd was in Nieuwpoort aan de Lek, 'bij de weduwe van een kaashandelaar':

Als een moeder was die vrouw voor me. Bij het afscheid had ze tranen in de ogen. Ze was een echte Hollandse. Met de tijd had ze me ook in haar hart gesloten. Kinderen waren haar niet gegeven. Bij het afscheid zei ze dat haar zoon vertrok. Een bedje had ik!!! 15 cm zonk ik erin weg, zo zacht geveerd. Zo'n bedje heb ik nog

³² Simon aan zijn moeder, 15 september 1940.

nooit gehad. En een mooie wastafel erbij. 's Avonds bezochten ons twee kameraden uit Nieuwpoort met hun 17-jarige nichtje en haar broer, een 'Underweiser', leraar, die Duits sprak. Overigens kan ik nu enigszins Hollands, wat moeilijker is dan het op het eerste ogenblik schijnt. 's Middags zaten we in een glazen veranda met een prachtig uitzicht op de Lek bij een 'koppie Tee'. De Hollanders zijn een rijk volk. Bij deze weduwe met haar huisgeest, een lelijk 'Maisje' (*Mädchen*) woonde ik dus. 's Morgens en 's middags lazen we samen een hoofdstuk uit de Bijbel. Ik las uit de mijne mee. De vroomheid van de Hollanders is niet zo opdringerig als die van de Katholieken, maar meer zoals ik me het in Luthers tijd voorstel, meer natuurlijk. Holland is half evangelisch en half katholiek, zoals ik in de *Schlag nach* las. Zondags is de dag aan God gewijd. 's Morgens ga je naar de kerk, en verder blijf je thuis.³³

Tot zover het beeld van het verre Nederland, dat de Rostockse familie Simon in 1940 voorgeschoteld kreeg. Deels bestond het uit de klassieke stereotypen: vlak land, kaas, klompen, fietsen, properheid en rijkdom. Deels was het ook getekend door de *völkische* propagandavoorstellingen van de westelijke buurlanden als slap en decadent – dergelijke duidingen komen ook voor in Simons brieven uit Frankrijk. Deze denkbeelden vormden het verwachtingskader, waar de soldaat nu zijn eigen belevenissen en vooral zijn persoonlijke ontmoetingen mee moest rijmen. Dat ging aanvankelijk aardig. Wanneer hij voor verrassingen kwam te staan, vulde hij zijn algemene voorkennis gericht aan,

³³ Simon aan zijn ouders, broers en zussen, 24 september 1940.

bijvoorbeeld door in de *Schlag nach* – inderdaad, een naslagwerk voor soldaten – het één en ander op te zoeken. De protestantse Simon registreerde met grote nieuwsgierigheid de opvallende vroomheid van de Nederlanders. Ook in de latere correspondentie kwam hij er vaak op terug.

Simon verbleef ongeveer acht maanden in Nederland en hij schreef ongeveer twee à drie keer per week naar huis, meestal aan zijn moeder. Zodoende bieden Simons brieven, bij alle beperkingen van veldpost als bron, een inkijkje in de ontwikkeling van zijn denken over een langere periode. Simon liet zich daarin kennen als een man van stemmingen, en hij deelde zijn twijfels en angsten net zo gemakkelijk met zijn moeder als zijn successen en uitbundigheid. Steeds weer reflecteerde hij op de dood en het verlies van kameraden. Zijn eigen plaats in de oorlog was juist in een land als Nederland, waar soldaten de situatie als vreedzaam voorkwam, niet vanzelfsprekend. En dus moest het eigen optreden van zin en betekenis worden voorzien. Simon vond deze persoonlijke zingeving in (brief)gesprek met zijn familie al in 1940 in de bescherming van de *Heimat* – een narratief dat in de regel pas later in de oorlog opduikt.

Laatst stond ik 2 uur in de stromende regen op mijn post. Ja, eerst worstelde ik met van alles en daarna dacht ik na. Waarom sta je hier op je post? Toen dacht ik aan jullie thuis, aan de Heimat. Ik haalde mij de verschrikkelijk[st]e beelden voor ogen, die ik ooit gezien heb en ooit zal zien. De vluchtelingenellende in Frankrijk. Ik kan het vandaag nauwelijks nog geloven, en toch zie ik het.

Nederland door de ogen van Duitse soldaten, fotoalbum Hans Simon
(Museumsstiftung Post und Telekommunikation)

april 1941 de aanval op Joegoslavië en Griekenland opende, 'hoorden we op de radio dat onze kameraden in het zuidoosten marcheerden. Hoe verlangend hadden wij de troepentransporten nagekeken, die voor een nieuwe veldtocht naar X werden gebracht. En wij zitten nog steeds hier in Holland.'³⁸ De rustpauze liep eind mei 1941 ten einde. Kort voordat Simons 27ste infanterieregiment uitgerust en fris naar het oosten werd verplaatst, moest hij nog voor een dienstklusje naar Gouda, 'dus in de buurt waar we vroeger lagen'.

Ik lag in privékwartier bij mensen, die op zichzelf genomen Duitsvijandig waren. Ze hadden het bombardement in Rotter-

dam meegemaakt. Maar ik heb desondanks geprobeerd deze mensen nader te komen, en we hebben uiteindelijk elkaar uitstekend begrepen. Ook al stonden we in twee verschillende kampen. Op veel punten heb ik de mening van de mensen kunnen veranderen. En toen ik wegreed, hebben die mensen mij uitgenodigd ze bij gelegenheid toch nog eens op te zoeken. Ben echter geen moment van mijn standpunt afgeweken. [...]

En dan kon je uit de gezichten van de inwoners de haat op de Duitsers lezen. Waarom? Ik weet het niet en heb het in de korte tijd ook niet kunnen doorgronden.³⁹

³⁸ Simon aan zijn moeder, 6 april 41.

³⁹ Simon aan zijn vader, 4 mei 1941.

Echt niet? Kon deze man van het vijandelijke bezettingsleger echt geen verklaring verzinnen voor de afwijzende houding van de bevolking van Gouda? Toch wel, maar de redenering was verrassend: 'Mischien lag het eraan dat daar [in Gouda] oude soldaten lagen, die de civilisten niet de nodige rede met vuist of wapen bijbrengen, zoals wij hier [in Eindhoven].'⁴⁰

Zo interpreteerden ook de Duitse soldaten op hun eigen manier de grote verschillen binnen de eigen troepenmacht, in dit geval tussen de weinig ervaren, oudere bezettingstroepen en de jongere, goed getrainde frontsoldaten zoals Simon zelf. Half mei werd hij na acht maanden Nederland vooruit gestuurd naar het oosten, om kwartier te maken voor zijn eenheid. Vanuit 'de Oost-Pruisische wildernis' schreef hij: 'moet zojuist lachen, de kameraden in Holland leven goed. Als die eens wisten, dat ik hier mijn laatste sigaret aansteek en er verder niets is. Nou, die ogen zou ik wel eens willen zien.'⁴¹ Een maand later was Simon erbij toen 'Operatie Barbarossa' begon en nazi-Duitsland de Sovjet-Unie aanviel. Hij kwam in 1944 om het leven, op de terugtocht naar het Duitse Rijk.

Rudolf Schmitz (1914-2000)

Het derde voorbeeld biedt een officier, die bij zijn dienst in de Tweede Wereldoorlog in de eerste plaats teruggedacht aan Noorwegen. Zijn dochter heeft zijn veldpostbrieven uitgegeven onder de titel *Der Krieg meines Vaters. Als deutscher Soldat in Norwegen*. Dat de Rijnlander Rudolf Schmitz na zijn Noorse tijd ook nog een

klein jaar in Nederland had gediend viel bijna weg tegen alle andere belevenissen. Liever was de luitenant vanuit Noorwegen direct naar het oostfront gegaan, net als zijn kameraden, om zijn soldatenplicht te vervullen. Maar het werd Noord-Holland, artillerieregiment 347.⁴² Op 7 november 1942 zat de 28-jarige Schmitz in het kleine Wieringerwerf, en hij schreef naar huis:

Overal kun je zien dat het land nog geen oorlog kende, overal bloeien ook nu nog handel en bedrijf. Welstand en gezelligheid overal. Hier kun je nog allerlei dingen kopen, de prijzen zijn evenwel fabelachtig. [...] De zwarte handel bloeit. [...] Maar verder bevalt het mensenslag mij beter dan de Noor, ik bedoel nu niet uiterlijkheden, mooie mensen zie je hier nauwelijks, maar ze zijn eerlijk, oprecht en zeer fatsoenlijk. Vromer dan in de Heimat zijn ze hier ook, goed verzorgd wordt het tafelgebed. Ik heb echt aardige kwartiermensen gevonden. Gisteren heb ik tot diep in de nacht bij ze gezeten en over thuis en over Noorwegen verteld. De jonge vrouw is erg weetgierig, de Rijnlanders worden hier graag gezien.⁴³

Ondanks deze positieve eerste indrukken correspondeerde Schmitz deze winter vooral over zijn herinneringen aan Noorwegen. Hij probeerde in contact te blijven met de mensen die hij daar had leren kennen, vooral met de meisjes. Over Nederland schreef hij steeds sceptischer, zoals begin februari 1943: 'Dat gigantische en

⁴² Dorothee Schmitz-Köster, *Der Krieg meines Vaters. Als deutscher Soldat in Norwegen* (Berlijn 2004) 227.

⁴³ Brief van 7 november 1942, *ibid.*, 269 (weglatingen door Schmitz-Köster).

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Simon aan zijn moeder, 29 mei 1941.

Rudolf Schmitz in Noorwegen, rond 1941
(Privatarchiv Dorothee Schmitz-Köster)

raadselachtige land [Noorwegen] kan ik niet vergeten. Hier [in Nederland] zal ik wel nooit warm worden. [...] Ik vind dat platte land met zijn kaarsrechte straten en de vele kanalen saai. De mensen zijn in het algemeen ook onsympathieker dan de Noren.⁴⁴

Ook in de dienst vond hij weinig voldoening; als officier had hij hoofdzakelijk bureauwerk te verrichten. Terwijl de algemene militaire situatie voor Duitsland verslechterde (Stalingrad), werden ook Schmitz' brieven donkerder van toon: 'Wie gezond uit deze Oorlog komt, wint de hoofdprijs.'⁴⁵ Toch wisselde hij met zijn moeder tegelijk ook de bekende

Durchhalteparolen uit: 'In het Oosten worden de woedende en onvoorstelbaar sterke aanvallen van de Bolsjewieken tot staan gebracht. Ongekende moed en strengste vastberadenheid hebben de massa's opgehouden, tegenstoten worden uitgedeeld. Het gaat dus weer bergopwaarts.'⁴⁶

Maar ook in Nederland werd de situatie nu ernstiger. Toen de bezettingsmacht op 29 april 1943 de bijna 300.000 gedemobiliseerde Nederlandse soldaten opriep voor de arbeidsinzet brak er een golf van stakingen uit. Het regime trad daartegen zeer scherp op, inclusief standrecht en schoten op samenscholingen. Schmitz daarover: 'Eindelijk leren we hoe we ons als overwinnaar in het bezette

44 Brief van 4 februari 1943, *ibid.*, 275 (weglatingen door Schmitz-Köster).

45 Brief van 20 februari 1943, *ibid.*, 277.

46 Brief van 2 maart 1943, *ibid.*, 277-278.

land hebben te gedragen, hoe we die brutaliteiten en open hatelijkheid van de bevolking dienen te beantwoorden. Nu zetten ze grote ogen op en doen verbaasd. Maar het zou toch lachwekkend zijn als we dit kleine zootje [*Kroppzeug*] niet klein zouden krijgen.⁴⁷

Het was in de lente van 1943 één van de weinige briefpassages waar de Nederlandse omgeving nog in voorkwam. Mentaal was Schmitz deze maanden meer bij zijn kameraden aan het front: 'Waar heb ik het aan verdiend om op zo'n treurige post te moeten staan?'⁴⁸ Half september 1943 ontving hij eindelijk het bericht van zijn overplaatsing naar Berlijn.

En juist die zomer nog had Rudolf Schmitz in Noord-Holland de jonge 'Ali' leren kennen, met wie hij serieuze plannen maakte. Hij schreef zijn moeder zelfs over een mogelijke verloving. Na zijn eerdere ervaringen in Noorwegen vond hij het 'jammer dat het weer een buitenlandse is'⁴⁹; hij stelde zich in de brochure *Der Deutsche Soldat und das fremde Volkstum* op de hoogte over zijn situatie.⁵⁰ Tot het einde van de oorlog correspondeerde hij met Ali, wier vader kennelijk van niets wist. Schmitz vocht nog in Roemenië en in Oost-Pruisen en overleefde de oorlog. De verbinding met de Noord-Hollandse Ali ging verloren, maar die met Noorwegen bleef ook in de naoorlogse tijd nog bestaan en ging door middel van verschillende tripjes en vakanties ook op zijn kinderen over.

47 Brief van 1 mei 1943, *ibid.*, 280.

48 Brief van 6 september 1943, *ibid.*, 286.

49 Brief van 17 oktober 1943, *ibid.* 289.

50 *Ibid.*, 292. Zie ook Fahnenbruck, 'Ideale Partnerin'; Diederichs, *Kinderen*.

Hypothesen

Heinrich Böll, Hans Simon en Rudolf Schmitz – drie erg verschillende soldaten en briefseries. Wat hebben de hier geïntroduceerde fragmenten het onderzoek naar soldatenervaringen in Nederland te bieden? Ik wil enkele aspecten onderscheiden die met name de waarneming van en het contact met het bezette Nederland kenmerken, en dus omgekeerd ook raken aan de zelfbeelden van Wehrmachtsoldaten. Ik doe dat in de vorm van vijf hypothesen.

Ten eerste getuigt het hier voorgestelde materiaal nog maar eens van de vele gelegenheden van contact tussen militairen en bevolking. Dat is op zich weinig nieuws.⁵¹ Maar ook buiten de prominente *contact zones* van handel en liefdesaffaires documenteren de veldpostbrieven allerlei persoonlijke ontmoetingen, interacties en uitwisselingen. Ook de Nederlanders beschikten daarbij over agency, zoals uit de brieven blijkt. Het is opvallend hoe intensief bijvoorbeeld van Duitse kant de ontmoeting met Nederlandse kwartiergevers werd ervaren, geïnterpreteerd en overdacht (Simon, Schmitz). Private inkwartieringen golden sowieso als een lot uit de loterij. Soldaten verheugden zich erop en waren er nieuwsgierig naar. Ondanks alle officiële, institutionele en ook persoonlijke disciplinerende ontstonden hier talloze gelegenheden tot gesprek en voorzichtige verstandhouding, tot een instabiele *modus vivendi* tussen bezetters en bevolking. En in dit soort oorlogsontmoetingen moest elke soldaat zelf zijn meegebrachte kennis en verwachtingen – zijn politiek-culturele bagage – inzetten om

51 Ebba Drolshagen, *Der freundliche Feind. Wehrmachtssoldaten im besetzten Europa* (München 2009).

nieuwe situaties en belevenissen te duiden.

Rudolf Schmitz werd aan tafel uitgenodigd en vertelde zijn kwartiergevers 'tot diep in de nacht' van 'thuis en van Noorwegen'. Naar zijn eigen inschatting viel dat in goede aarde, want 'de Rijnlanders worden hier graag gezien' – waarmee ook de onderworpenen hun eigen differentiëringen binnen de bezettingsmacht aanbrachten. Ook Hans Simon berichtte zijn ouders over meerdere gesprekken met 'Holländer', waaronder enkele stevige discussies. Deze getuigden van een principiële nieuwsgierigheid aan beide zijden. Vaak bood de religie de Duitse militairen stof tot het aftasten van de Nederlandse cultuur, zoals in Nieuwpoort:

Bovendien hebben de mensen een onwrikbaar geloof, bijvoorbeeld in het verhaal van Adam en Eva. Toen we bij een discussie deze kwestie aansneden, wezen ze alle natuurwetenschappelijke bewijzen af. Volgens hen zijn de auteurs van het Oude Testament mensen, die goddelijke ingeving bezaten en zich nooit konden vergissen. Toen wij hun bijvoorbeeld de zaak met Jezus als wonder [onleesbaar] voorlegden, waren ze sprakeloos en wilden daarvan niets meer weten. Zelfs de 25-jarige leraar. Dat is typisch voor de Hollanders.⁵²

Maar ook de politiek en de oorlog zelf waren steeds gespreksthemata. Simon bereikte naar eigen zeggen zelfs met getuigen – slachtoffers? – van het Rotterdamse bombardement een soort pragmatische verstandhouding: 'We hebben elkaar uiteindelijk uitstekend begrepen. Ook al

stonden we in twee verschillende kampen.' Zo ontstond er met de kwartiermensen althans in de Duitse ervaring vaak een praktisch arrangement. De politieke verschillen werden erkend en konden niet worden overbrugd, maar via christelijke gemeenschappelijkheid zo nu en dan wel ontspannen. Sommigen verenigden zich in religieuze rituelen, bijvoorbeeld bij het tafelgebed, waar Schmitz en Simon hoog over opgaven, of bij het dagelijkse lezen uit de Bijbel ('ik las uit de mijne mee'). Zulke verbindingen waren weliswaar meestal van korte duur, maar daarom niet per se vluchtig. Simon kreeg nog maanden later post van de Nederlandse weduwe, die 'als een moeder' voor hem was geweest.⁵³

De eerste hypothese luidt dus: veel oorlogsontmoetingen werden door Wehrmachtsoldaten intensief beleefd en leidden tot allerlei differentiëringen in hun interpretatie van Nederland. Voor de vanuit dit perspectief nog nauwelijks onderzochte Duits-Nederlandse context zou dat wel eens in bijzondere mate kunnen gelden, omdat de taalbarrière laag was.

Ten tweede spiegelen de eerste indrukken van militairen in het Reichskommisariat een wijdverspreid verwachtingsbeeld, dat overigens door de Duitse propaganda zorgvuldig werd bijgehouden. Conform dat beeld deed Nederland zich op het eerste gezicht inderdaad kennen als schoon, netjes, vreedzaam en rijk, nauw verwant aan Duitsland door gedeelde oorsprong en intensieve wisselwerkingen. Dus meldde Schmitz dat hij na Noorwegen 'weer eens op een mooie aardvlek' terechtgekomen was, en schreef hij tevreden over de 'aardige, vriendelijke mensen' en zijn 'schone, leuk ingerichte

⁵² Simon aan zijn ouders, broers en zussen, 24 september 1940.

⁵³ Simon aan zijn moeder, 29 december 1940.

kamertje'. De Nederlanders waren 'eerlijk, oprecht en zeer fatsoenlijk.' Hans Simon zag overal 'blonde, schone kinderen' om zich heen en waardeerde bij aankomst onder andere de bijzondere vroomheid die hij aantrof. Met toeristische belangstelling inventariseerden soldaten de lokale eigenaardigheden, zoals vrolijk gekleurde huizen en liefdevol bewerkte karren.

Maar er konden vele dubbele bodems schuilgaan onder zulke vriendelijke eerste indrukken. Een land dat 'geen oorlog kende' (Schmitz), met 'boeren, die geen ontberingen kenden' (Simon), 'schoon, behaaglijk en gezond' (Böll), kon gemakkelijk ook 'tergend gezapig' overkomen. Bölls vergelijking met zijn eigen 'verprutste jeugd' en gevoel ('ik ben zelden zo woedend geweest') documenteert verassend direct de keerzijde van het wijdverbreide Hollandbeeld.⁵⁴ Wat de soldaten zagen, rechtvaardigde hun presentie en hun missie: 'Dat heerlijke zaterdagmiddagleventje; het was echt tijd dat we die schaamteloze gezelligheid eens onderbraken.' Zo gezien werd de vreedzame wereld van orde en overvloed opeens illegitiem.

Net als in andere Europese regio's wierp de ontmoeting met Nederland voor veel militairen ook vragen op naar de eigen identiteit. Er moest natuurlijk een verschil tussen Duitsers en Nederlanders gemarkeerd worden, dat de Duitse superioriteit bevestigde en dus de vreemde heerschappij ter plaatse kon legitimeren. In het geval van Frankrijk en vooral Polen en later Rusland verrichtten veel soldaten deze afbakening van de

Duitse identiteit volgens de differenties fatsoenlijk/vals en schoon/vies.⁵⁵ In zulke alledaagse waarnemingen, ordeningen en daarop afgestemde gedragingen vond het *boundary work* van de Duitse *Volksgemeinschaft* plaats, in de bezette en geannexeerde gebieden niet minder dan in nazi-Duitsland zelf.⁵⁶ Praktijken van in- en buitensluiting waren gebaseerd op waarnemingscategorieën die in al hun ambivalentie en instabiliteit ook in privédocumenten als veldpostbrieven hun weerslag vonden.

De praktijk van Nederland als mede-'Germaans' land biedt wat dat betreft een interessante casus. De hiërarchische verhoudingen waren hier in Duitse ogen minder vanzelfsprekend dan in Polen of Frankrijk. De begripssparen fatsoenlijk/vals en schoon/vies hielpen hier niet verder, want ook 'Holland' was in de waarneming van soldaten fatsoenlijk en schoon, net als de Heimat. De klassieke criteria bewerkstelligden eerder identificatie dan differentie. Voor onderscheidingen tussen het zelf en het vreemde werd in Nederland met name de oppositie sterk/zwak gebruikt, en specifiek: gezond/verwend. Tot in de persoonlijke correspondentie aan toe verschijnt Nederland als gezapig en decadent – voor de eigen wereld stonden begrippen als kracht, discipline en arbeid. Vergelijkbare stereotypingen zijn ook uit Frankrijk bekend, maar daar ontbreken meestal de aan Nederland toegeschreven attributen van orde en netheid,

55 Zie over Polen en Frankrijk: Latzel, *Deutsche Soldaten*, 43-47.

56 Frank Bajohr en Michael Wildt ed., *Volksgemeinschaft. Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus* (Frankfurt 2009).

54 James Reid, 'Nachwort', in: Böll, *Briefe*, 1509-1621, aldaar 1511.

en wordt de bevolking vaak ook lui genoemd.⁵⁷ Op deze wijze werd de eigen hegemonie vanzelfsprekend.

Overigens was ook menige Nederlandse fascist de voorstelling van het rijke en decadente Nederland niet vreemd, het land dat in een vergeten uithoek van Europa, afzijdig van het grote verloop van de geschiedenis, in een soort oneigenlijke luxepositie ‘ongestoord’ had liggen profiteren en daardoor gedegenereerd was. De kern van dit narratief was ook ouder dan het Derde Rijk. Maar vanaf 1940 voorzag het bezettingssoldaten bij alle opgeschreven waardering en verwantschap toch van een zinvolle taak: ‘Opgeschud worden moet dat volk. Een keer nood en ontberingen lijden, zodat het innerlijk aansterkt. Het stikt in zijn rijkdom en wellevens.’ Wehrmachtspropaganda en persoonlijke ervaringen bevonden zich hier – aanvankelijk tenminste – verregaand in overeenstemming. Dit was Nederland zoals Duitse soldaten het zagen. Zo luidt de tweede hypothese dat de schijnbaar onschuldige berichten over het nette, schone en vreedzame ‘Holland’ tussen de regels door delegitimerend konden werken en een sterke claim op Duitse hegemonie legden.

Ten derde worden zulke Duitse hegemoneclaims door de hier behandelde briefschrijvers maar heel zelden expliciet uitgesproken. Schmitz’ plotselinge vloek over ‘dat kleine zootje’ en Simons verlangen naar een ‘tot rede brengen met vuist of wapen’ zijn, hoe veelzeggend ook, opvallende uitzonderingen van di-

recte krachtpatserij. Ze vallen vermoedelijk niet toevallig aan het einde van hun Nederlandse diensttijd (daarop kom ik nog terug), en bij Simon bovendien in één van de weinige brieven aan zijn vader in plaats van zijn moeder. Hoe dan ook, na de overwinning van 1940 voldeed vanuit Duits perspectief een regelmatige machtsdemonstratie om de weinig krijgsvantheugende Hollanders onder de duim te houden. Zo schreef Simon met het oog op het defilé voor Hitlers verjaardag van 1941: ‘Ik verheug me er al erg op om de Hollanders te laten zien wat Pruisische dienst is. Zo’n strakke parade kennen ze hier in Eindhoven zeker niet.’⁵⁸

In het algemeen waren de Duitse soldaten ervan overtuigd dat ze Nederland juist heel goed behandelden en zeker niet brutaal onderworpen hadden. Pas toen de bevolking zich begon te verzetten, leerden ze volgens Schmitz ‘hoe ze zich als overwinnaar in het bezette land dienden te gedragen.’ In de brieven van Simon wordt de Nederlandse houding zorgvuldig in ‘deutschfreundlich’ en ‘deutschfeindlich’ opgedeeld, waarbij met name de daarachter liggende verklaringenpatronen veel over de Duitse ervaringswereld onthullen: kritische Nederlanders hadden het bombardement op Rotterdam meegeemaakt, het volk was nu eenmaal zwak of het plaatselijke bezettingsregime te losjes. Kennelijk hadden veel Duitse soldaten verwacht met min of meer open armen te worden ontvangen. Voor Simon vergde de situatie in elk geval bijzondere verklaringen wanneer Nederlanders zich afwijzend opstelden: ‘En dan kon je uit de gezichten van de inwoners de haat jegens Duitsers lezen. Waarom?’ Dat redenen hiervoor in zijn eigen aanwezigheid zou-

57 Zo schreef Simon kort voordat hij naar Nederland werd overgeplaatst: ‘Jammer, dat de oogst [thuis] niet overal zo goed was. Als het thuis toch allemaal ook zo zou groeien, als hier. De Fransen groeit het bijna allemaal recht hun mond in.’ (Simon aan zijn vader, 1 september 1940.)

58 Simon aan zijn moeder, 18 april 1941.

den kunnen liggen, in de bezetting zelf, kwam kennelijk niet in Simon op. De conclusie schijnt gerechtvaardigd, dat hem ook na acht maanden een nader begrip van de Nederlandse ervaringswereld vreemd was.

De derde hypothese moet met andere woorden luiden dat al die ontmoetingen en differentiëringen de bestaande categorieën en denkpatronen van de soldaten niet noodzakelijk hoefden aan te tasten, maar hierin ook konden worden ingepast. In veel eigentijdse getuigenissen ontbreekt ook maar het geringste bewustzijn van een zeker onrecht. Dat is een groot verschil met naoorlogse memoires. Net als dagboeken kunnen veldpostbrieven de latere herinneringen van veteranen soms daadwerkelijk corrigeren ('heb ik dat echt geschreven?').

Met dit vermoeden correspondeert, ten vierde, de verregaande afwezigheid van berichten over politieke ontwikkelingen binnen Nederland in de hier behandelde brieven. Zoals eerder aangegeven is deze diagnose met erg veel voorzichtigheid te hanteren. Want hier begint het veld van de censuur, die deze 'blinde vlek' goed kan verklaren. Maar toch. Als er desondanks politieke gebeurtenissen in Nederland in de veldpostbrieven voorkomen, gebeurt dat vaak op een onthutsend nonchalante wijze. Aan de Amsterdamse Februaristaking – toch een zekere mijlpaal in de ervaring van veel tijdgenoten – wijdt Hans Simon vanuit Eindhoven zeven lapidaire woorden: 'van de onrust hebben jullie vast gehoord'. Een week later komt het onderwerp nog eens ter sprake, maar alleen omdat het zijn mogelijke bezoek aan de hoofdstad getorpedeerd heeft: 'Nu waren er de laatste tijd stakingen in Amsterdam. Anders was ik er wel een keertje op

zondag heengegaan, want we hebben zo goede treinverbindingen daarheen. [...] Echt fantastische snelle elektrische treinen rijden daarnaartoe.'⁵⁹ Expliciet was twee jaar later het al genoemde statement van Rudolf Schmitz, die het scherpe optreden van het bezettingsleger bij de tweede grote staking in mei 1943 hartgrondig goedkeurde. Maar de drie zinnnetjes die hij – behoudens de bronpublicatie van zijn dochter – aan de gebeurtenissen in Nederland wijdde, vallen compleet in het niet bij de intensiteit waarmee hij met het oostfront meeleeftde.

Wat in de hier behandelde brieven ook ontbreekt zijn, misschien minder verrassend, toespelingen op de Jodenvervolgung in Nederland.⁶⁰ Wel reproduceren de brieveschrijvers zo nu en dan nationaalsozialistische stereotypen (Schmitz) of berichten ze bijvoorbeeld van de film *Jud Süß* in de Wehrmachtbioscoop (Simon: 'Soms wordt het verhaal een beetje brutaal. Voor moedertje is het beslist niets.'⁶¹). En toen Simon in mei 1941 toch nog een bezoek aan Amsterdam bracht, werkte hij zoals zoveel soldaten het standaardprogramma af van grachtenrondvaart, de Dam en diamantenslijperijen, inclusief antisemitisch commentaar: 'Het ghetto met de vlooiënmarkt wekte onze hilariteit.'⁶² Op deze nationaalsocialistische Amsterdam-voorstelling werden de soldaten door informatiebrochures en reisgidsen al van te voren voorbereid. Wat Simon vervolgens in Amsterdam te zien kreeg, bevestigde de verwachtingen, en hij reproduceerde de categorieën als authentieke

59 Simon aan zijn moeder, 28 februari en 6 maart 1941.

60 Schmitz-Köster, *Der Krieg meines Vaters*, 287.

61 Simon aan zijn vader, 24 april 1941.

62 Simon aan zijn vader, 4 mei 1941.

eigen ervaring in zijn berichten aan Rostock.

Opvallend is daarentegen de presentie van het gebombardeerde Rotterdam in veldpostbrieven van Duitse soldaten. In dit geval kan ik mij weliswaar alleen op Böll beroepen, en op het fotoalbum van Hans Simon, maar mede afgaand op nalatenschappen van andere soldaten lijkt de stelling toch gerechtvaardigd dat de vernietigde binnenstad op veel soldaten een diepe indruk maakte. Talloze soldatentreinen reden er op weg naar Frankrijk dwars doorheen. Anders dan de hedendaagse lezer misschien zou verwachten, observeerden soldaten de verwoesting niet met scrupules of met een knagend geweten. Ze betrokken de ruïnes niet op zichzelf of op de Duitse oorlogsvoering, maar op de moderne *Krieg* in het algemeen. Meer nog dan Hermann Goerings *Luftwaffe* had hier in Bölls ogen de anonieme oorlog zelf toegeslagen: ‘de oorlog is het geïncarneerde afgrijzen...’ Er klonk ook nauwelijks fascinatie voor techniek of efficiëntie doorheen, noch van trots op de superieure onderwerping van ‘dat kleine zootje’. Het heeft er alle schijn van dat de meeste soldaten net zo geraakt en onder de indruk waren als de Nederlandse bevolking zelf. Ook voor veel Duitse militairen was deze vorm van destructie een nieuw fenomeen. De anders zo spraakvaardige Böll was bij ‘deze aanblik’ zijn taal in elk geval plotseling kwijt. ‘Werkelijk afgrijselijk verwoest’, ‘je reinste waanzin’, na drie onbevredigende pogingen staakte de beschonken auteur zijn verslaglegging: ‘Over Rotterdam wil ik toch liever een keer mondeling verslag doen, ik ben

nu te moe om de juiste woorden te vinden.’⁶³

Ook later in de bezettingstijd zagen veel Duitse soldaten de verwoestingen in Rotterdam. Sommigen gingen er bewust kijken. Net als voor vele andere plekken waren er zelfs min of meer georganiseerde ‘toeristische’ uitstapjes naar Rotterdam. Soldaten fotografeerden en filmde de ruïnes naar hartelust. Zoals vele anderen plakte ook Hans Simon foto’s van de eenzame Laurenskerk in zijn album.⁶⁴ Zo ontpopt Rotterdam zich als een zeer beladen ‘plek’ in de Duitse politiek-culturele topografie van het bezette Nederland.⁶⁵ Het zou een nader onderzoek waard zijn om na te gaan of en hoe de ervaring van Rotterdam door Duitse bezetters in de loop van de oorlog veranderde. Per slot van rekening werden de steden in de Heimat in toenemende mate zelf door bommenwerpers belaagd. Dat is een onderwerp dat in de veldpostbrieven vanaf 1942 bijzonder sterk figureert – met alle merkwaardige omdraaiingen van dien. Zo schreef moeder Schmitz in april 1943 aan haar zoon in Noord-Holland: ‘Met de luchtaanvallen wordt het [...] steeds verschrikkelijker. Dat is toch geen oorlog meer. Ze roeien daadwerkelijk de mensen uit.’⁶⁶

Samenvattend blijven in deze kleine pilotstudie de vanuit Nederlands perspectief dominante gebeurtenissen uit de be-

64 Fotoalbum Simon: Museum für Post und Kommunikation Berlin, inv. nr. 3.2002.1288.

65 Zie voor de naoorlogse toenaderingen: Christine Gündermann, *Die versöhnten Bürger. Der Zweite Weltkrieg in deutsch-niederländischen Begegnungen 1945-2000* (proefschrift FU Berlin 2013, publicatie in voorbereiding)

66 Brief van 6 april 1943, cit. n. Schmitz-Köster, *Der Krieg meines Vaters*, 279. Zie voor de Duitse omgang met het eigen oorlogsleed: Patrick Dassen, Krijn Thijs en Ton Nijhuis ed., *Duitsers als slachtoffers. Einde van een taboe?* (Amsterdam 2007).

o Böll aan zijn ouders, broers en zussen, 5 augustus 1940 (Frankrijk), cit. n. Böll, *Brieven*, 44.

zettingstijd volkomen secundair. De in Nederland gelegeerde militairen volgden het oorlogsgebeuren vanuit andere oriënteringskaders. Hun briefverslagen volgden het ritme van de successen en mislukkingen in Afrika of Griekenland, later aan het oostfront en in de bommenoorlog. De vierde hypothese luidt dus: wat er voor hun voeten (en onder hun spreekwoordelijke laarzen) in Nederland precies gebeurde, werd op de *mental maps* van de bezettingssoldaten slechts verrassend onscherp ingetekend.

Ten slotte wil ik een laatste motief aanduiden dat in de hier gepresenteerde brieffragmenten oplicht: teleurstelling. Simon en Schmitz moesten hun verwachtingen en aanvankelijk enthousiasme over Nederland na de eerste eigen ervaringen behoorlijk temperen. Ook Böll had kennelijk niet verwacht dat hem, de vijandige soldaat, door Nederlandse jongeren met 'spottende gebaren een koele en natte dood' toegewenst zou worden.

In het verleden is de vroege bezettingstijd wel als een Duits-Nederlandse *honeymoon* voorgesteld, die pas in de tweede helft van de oorlog op ontevredenheid, geweld en confrontatie uitdraaide.⁶⁷ In minder radicale termen staat die periodisering nog steeds overeind. De hier onderzochte brieven suggereren dat zo'n narratief van neergang ook op persoonlijk niveau de ervaringen van soldaten structureerde. De berichten van Simon en Schmitz vertonen er voor 1940/41 respectievelijk 1942/43 duidelijke patronen van. Zeker, Simon wilde simpelweg weer naar het front om een voor hem zinvolle taak te vervullen, en Schmitz' ongeduld over de april-meistakingen in 1943 correspondeert

vooral met het overkoepelende oorlogsverloop, dat vanuit Duits perspectief nu eenmaal geen succesverhaal bleef. In deze zin zijn verhaalvormen van verlies en neergang eerder regel dan uitzondering. Ze structureerden ook de specifieke inschattingen van Nederland zelf, die langzaam verschoven. Deze wereld kan mogelijk zinvol in termen van desillusie worden ontcijferd en gekoppeld aan de aanvankelijke hoge verwachtingen. 'Zo heel rooskleurig als het op het eerste ogenblik scheen, zijn ze toch niet duitsvriendelijk', tekende Simon in een ietwat krom zinnetje na enkele dagen over 'de Hollanders' op, en zelfs de taal was moeilijker 'dan het op het eerste ogenblik' scheen. In het zuidelijke Eindhoven miste hij ondanks de plaatselijke 'Duitsvriendelijkheid' de kuisheid van de Hollandse meisjes (met de kanttekening dat hij deze vrome zorg tegenover zijn moeder uitte).⁶⁸ Bij Schmitz daalde het peil binnen drie maanden van het aanvankelijke 'verder bevalt het mensenslag mij beter dan de Noor' tot 'hier zal ik wel nooit warm worden'.

De Nederlandse werkelijkheid, zo luidt de vijfde hypothese, was na een reeks van ontmoetingen in oorlogstijd ook voor individuele Wehrmachtssoldaten al snel weerbarstiger dan de overtrokken verwachtingen gesuggereerd hadden. Beide soldaten, de één een ervaren frontstrijder, de ander een ambitieus officier, hadden hun buik na enkele maanden vol van 'Standort Holland'. Zeker ging het hier om een rustige dienstplaats met goed eten en een relatief vreedzame situatie. Wat voor veteranen die na de oorlog te-

67 Werner Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation 1940-1945* (Stanford 1963) 11.

68 Simon aan zijn moeder, 16 november 1940: 'Maar één ding stelt me teleur: Van de terughoudende Hollandse meisjes en de religiositeit zie je hier niet veel.'

rugkeken duidelijke voordelen waren, was in de eigentijdse ervaring van gemotiveerde soldaten zoals Schmitz en Simon vaak een nadeel geweest, dat duidelijke sporen in de correspondentie naliet. ‘En wij zitten nog steeds hier in Holland’, jammerde Simon in april 1941 en Schmitz verzocht anderhalf jaar later: ‘Waar heb ik het aan verdiend, op zo’n treurige post te moeten staan?’

Besluit

De hier geformuleerde hypothesen zijn met terughoudendheid opgesteld; ze berusten slechts op een zeer beperkte set van veldpostbrieven. In dit artikel ging het er met name om de potentie van Duitse veldpostbrieven voor het onderzoek naar de bezettingstijd af te tasten. De perspectiefwisseling werpt meer licht op de alledaagse Duits-Nederlandse interacties en oorlogsontmoetingen dan gebruikelijk. Ze schikt door de blik van buitenaf ook de Nederlandse casus op een nieuwe manier in de Europese context van het nazi-imperium.

Bovendien documenteren eigentijdse bronnen de stemmingen en ervaringen van de jaren veertig op een wijze die veteranen in terugblikkende interviews om allerlei redenen niet goed kunnen waarborgen. Uit de hier behandelde set van veldpostbrieven spreekt een zeer ambivalente mix van waardering, affiniteit en superioriteitsgevoelens tegenover ‘Holland’, weinig besef van de plaatselijke ervaringswereld en een relatief hoog verwachtingspatroon dat snel tot teleurstellingen leidde. Veel soldaten waren met hun hoofd bij verre oorden. Dit bepaalde de houding en gedrag van Duitse militairen

in Nederland wellicht in hogere mate dan terugblikkend vaak erkend wordt. Om de interacties tussen bezetter en bevolking te kunnen begrijpen zijn reconstructies van beide zijden en op basis van historisch bronnenmateriaal nodig – alleen zo komen de oorlogsontmoetingen in hun dynamiek en wisselwerking binnen handbereik.

Over de auteur

Dr. Krijn Thijs is wetenschappelijk medewerker aan het Duitsland Instituut Amsterdam. Hij doet onderzoek naar de Berlijnse stadsgeschiedenis en naar historiografie en herinneringsculturen in Duitsland en Nederland. Hij is medeoprichter van de Werkgroep Duits-Nederlandse Geschiedenis. Recent voerde hij met Rüdiger Haude de redactie over *Grenzfälle. Transfer und Konflikt zwischen Deutschland, Belgien und den Niederlanden im 20. Jahrhundert* (Heidelberg, 2013). E-mail: k.thijs@uva.nl.